

Гончаренко Владлен Гнатович –
академік Національної академії
правових наук України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

МОРАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНА УМОВА СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ

Розглянуто питання теорії і практики законодавчого закріплення та процесуального використання цінностей моральності і справедливості у кримінальному судочинстві України.

Ключові слова: мораль; моральність; етика; принципи правосуддя; захист; справедливість; диспозитивність; змагальність; презумпція невинуватості.

Рассмотрены вопросы теории и практики законодательного закрепления и процессуального использования ценностей моральности и справедливости в уголовном судопроизводстве Украины.

Ключевые слова: мораль; нравственность; этика; принципы правосудия; защита; справедливость; диспозитивность; состязательность; презумпция невиновности.

The article deals with the questions of theory and practice of legal statement and procedural usage of moral and just values reflected in Criminal court trial of Ukraine from the point of view of ethical and judicial basics.

Keywords: moral; morality; ethics; principles of justice; defence; justice; non-mandatoryness; contentionness; presumption of guiltiness.

Очевидно, що ні в кого не може бути сумніву відносно природної соціальної вимоги високої моральності правосуддя в державі й торжества в ньому етичних норм цивілізованого суспільства. Проте не все бездоганно в сенсі беззастережного панування названих соціальних цінностей в теорії права, законодавстві й практиці здійснення судового регулювання відносин в суспільстві.

Цілком обґрунтованим є твердження Ю. М. Грошевого, що рівень суспільних вимог і очікувань від діяльності судів у здійсненні правосуддя незрівнянно вищий, ніж від роботи будь-якого іншого

державного органу [1, с.12]. Тому цілком очевидно, що і вимоги до моральності правосуддя мають висуватись надзвичайно високі. Зазначаючи цю обставину, було запропоновано механізм дії моральних начал у судовій діяльності та особливо виділено серед інших блоки гуманізму правових доктрин, гуманізм в системності законодавства, доступності правосуддя, змагальності судової процедури [1, с. 18].

Ми поділяємо у принципі наведені міркування щодо залучення філософської категорії гуманізму до визначення міри справедливості правосуддя, оскільки він являє собою визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, утвердження блага людини як критерія оцінювання суспільних відносин. Зрозуміло, що правосуддя в цьому сенсі має розглядатись в інтересах людини, яка як особистість і першооснова суспільства має в ньому найвищу соціальну цінність і здійснює свою діяльність в межах моралі та права, котрі вона стихійно чи цілеспрямовано сама створює. Це дає всі підстави стверджувати, що влада будь-якого рівня, яка нехтує правами і свободами людини, діє аморально, поступово втрачає свою легітимність разом з актами, які вона приймає [2, с. 34; 3, с. 244].

Проте гуманізм як мірило належного правосуддя може бути прийнятний лише у вигляді ідеології взаємодії та відносин інститутів держави і суспільства та його фізичних осіб, зважаючи на те, що гуманізм, безумовно, впливаючи на правотворення і застосування нормативних актів, ніяким чином не має конкретної регулятивної функції, проголошуючи необхідність сповідування загальних соціально-філософських устоїв сучасного цивілізованого суспільства.

У цьому аспекті на цілковиту увагу заслуговує спроба застосування як критерію визначення доступності й ефективності правосуддя категорії моралі, яка являє собою систему *норм* та ціннісних уявлень, що визначають і *регулюють* поведінку людини. На відміну від простого звичаю або традиції, моральні норми одержують обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла, належного, *справедливого* тощо, причому на відміну від права, виконання вимог моралі санкціонується лише формами духовного впливу (схвалення або осуду). Необхідно зазначити, що для етики як філософської дисципліни, що вивчає мораль, центральною продовжує залишатися проблема добра і зла, зрештою – у руслі справедливості. Тому цілком обґрунтовано протягом століть доступне й ефективне правосуддя в наукових дослідженнях і в законотворенні пов'язується з критерієм справедливості, яка в етиці розглядається як категорія морально-правової і соціально-політичної свідомості, поняття належного, що містить вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідуумів (соціальних груп) та їх соціальним становищем, між їх правами й обов'язками, між діянням і віддякою, працею і винагородою, злочином і покаранням тощо. Невипадково Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини до них відносить право на швидкий і *справедливий* суд [4, с. 109].

Поширеною є думка, що справедливість і право мають багато загального у своєму походженні, сутності, функціях і смислому

вираженні. Правове у своїй основі завжди має бути справедливим [5, с. 41]. Справедливість значною мірою є явищем моралі й соціальним та етичним критерієм права [6, с. 75]. Отже, справедливість у сфері правосуддя постає категорією етико-правовою, особливо підкреслює моральний зміст судової діяльності, що сприяє підвищенню ефективності судочинства в цілому через взаємодію суб'єктів [7, с. 88].

Як підсумок розгляду філософських та загальноправових питань можна вважати науково обґрунтованою необхідність законодавцю увести в тіло законодавчих приписів вимогу щодо справедливого правосуддя, давши поняття цієї етико-правової категорії та визначивши умови і способи її реалізації на практиці під час регулювання окремих конкретних відносин на всіх стадіях судочинства. Це можна здійснити лише спираючись на *природні права* людини і прийняті в усьому світі критерії справедливості, що, з одного боку, зміцнить правову основу законодавства, а з другого – принцип верховенства права з декларації перетвориться на інструмент прямої дії з прозорими й прийнятними для суспільства справедливими результатами вирішення спірних питань [2, с. 34].

Щоб боротьба зі злом у сфері кримінально-правових відносин була реальною, а не зводилась до необхідних, але явно недостатніх у практичному сенсі академічно-філософських розмірковувань, абсолютно необхідним є наповнення цієї діяльності конкретними предметними доктринами і нормативними засобами їх здійснення. Звичайно, реалізація цієї установчої вимоги можлива лише за умови наявності правового законодавства і, перш за все, створення такої системи кримінальних процесуальних норм, рівень етичності передбачених якою процедур й імперативних приписів не викликав би ніяких сумнівів.

У конструюванні такого роду правової системи, як ідеологічне, змістове й організаційне начала виступають принципи, в даному разі – кримінального процесу. Серед принципів, які втілюють етичні ідеї судочинства, утверджують його моральність, є принципи диспозитивності, змагальності, презумпції невинуватості, права на захист та не передбачений законодавством, але створений тисячолітньою світовою практикою відправлення правосуддя – принцип *favordefensionis* (переваги захисту, максимального сприяння захисту). Ці принципи в системі за умови їх належного, предметного дотримання фактично повною мірою можуть забезпечити всеосяжний і надійний захист прав та свобод людини і громадянина у кримінальному судочинстві. Водночас змістовий логіко-системний аналіз цих принципів дає змогу зробити, з нашої точки зору, висновок про те, що серед цих самостійних і теоретично рівнозначних (кожен у своєму напрямі) принципів один можна визначити як домінуючий, а саме – принцип диспозитивності.

Розвиваючи вчення про принцип диспозитивності, Л. М. Лобойко цілком резонно виділяє його важливу функцію – установлення специфічного кримінального процесуального режиму діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду під час початку і перебігу розслідування та судового провадження кримінальних проваджень для створення умов, необхідних для вільної реалізації

заінтересованими суб'єктами своїх матеріальних та процесуальних прав [8, с. 91]. Цим автор недвозначно зазначив, що принцип диспозитивності діє протягом усього процесу. Зрозумілі визначення Л. М. Лобойка дають досить повне уявлення про принцип, що розглядається. Проте їх наукове і практичне значення відчутно втрачається через певну декларативність і відсутність імперативних приписів, оскільки закон не ставить нікому в обов'язок «надавати і забезпечувати можливість» або «створювати необхідні умови». Але ж глибинна етичність змагального процесу і полягає в тому, щоб хтось конкретний забезпечував рівні можливості сторін, рішуче усував перешкоди вільному доведенню сторонами своєї правоти! Безумовно, таким неупередженим суб'єктом має бути той, хто керує провадженням – слідчий і суддя. Вони мають бути *зобов'язаними* під загрозою визнання судочинства необ'єктивним «створити умови і забезпечити можливість» усім суб'єктам доказування, інакше процес буде далеким від моралі.

Таким чином, аналіз правової ідеї, змісту й функцій диспозитивності у кримінальному процесі дають змогу встановити моральність принципу диспозитивності найвищого ґатунку і його детермінуючу роль, адже саме завдяки в імперативному порядку реальному забезпеченню рівнозначної участі суб'єктів доказування в поданні, дослідженні, інтерпретації доказів утверджується дійсна функціональна рівність сторін, відбувається повнокровне і конструктивне їх змагання, неупереджене оцінювання аргументів *proetcontra*, здійснюється ефективна реалізація права на захист від обвинувачення та принципу презумпції невинуватості.

Як слідує із сказаного, принцип диспозитивності так чи інакше впливає на об'єктивність процесу, яка забезпечується визначальною мірою наявністю кваліфікованого і максимально ефективного захисту, котрий зміцнює моральні устої судочинства, наповнюючи реальною життєдайною силою принципи права на захист, презумпції невинуватості і *favordefensionis*. «Право захисту, – писав О. Ф. Кістяківський 1874 р., – належить обвинуваченому не як привілей або не як поступка, що вимагається гуманністю, а природне і невідчужуване право... Засудження обвинуваченого не може користуватися загальною довірою і мати добрі наслідки, якщо немає переконання в тому, що обвинуваченому дано було повне право надати всі докази, які свідчать про його невинуватість, і спростувати докази, виставлені проти нього. Вина підсудного робиться безсумнівною лише тоді, коли існує повне переконання, що були використані всі засоби до відкриття можливої невинуватості або меншої винуватості засудженого» [9, с. 70].

Цілком зрозуміло, що захисту в гуманістичному та етичному вимірах, а потім – і в нормативному має бути надана перевага в суспільстві взагалі і в кримінальному судочинстві особливо. Не випадково в Конституції України наполегливо підкреслюється необхідність багаторівневого і всеосяжного захисту прав людини і громадянина від Президента і Верховної Ради до місцевих органів влади. Особлива роль у правозахисній діяльності належить адвокатурі як незалежній, професійній, самоврядній корпорації, яку не без підстав розглядають як особливу організацію, що виконує публічні функції і поряд із судами і

прокуратурою являє собою частину судової системи і судочинства [10, с. 52]. Якщо законом передбачено, що органи розслідування і прокуратури зобов'язані вживати всіх передбачених заходів до всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження, виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність [11, с. 113], то захист повинен виконувати певну сукупність процесуальних дій, спрямованих на спростування обвинувачення, на встановлення невинуватості обвинуваченого або пом'якшення його відповідальності. Таку саме у принципі роль відіграє адвокат, коли він представляє інтереси потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача – ніщо не може бути ним учинено не на користь свого довірителя.

Діяльність адвоката в царині захисту, правовідносини, в які він вступає у кримінальному процесі, визначають загальними етичними принципами судочинства, зокрема, гуманізмом, справедливістю, об'єктивністю, сумлінністю [12, с. 156]. У здійсненні захисту адвокат-захисник не повинен, наприклад, на прохання обвинуваченого застосовувати незаконні методи, дії, які не сумісні з його моральними принципами, що не відповідають правилам кримінального судочинства і адвокатської етики [13, с. 51]. Усе це правильно, але вимога до адвоката бути завжди об'єктивним і справедливим дуже часто суперечить окремим основним принципам адвокатської діяльності, адже об'єктивно справедливість тріумфує, коли злочин викрито, а злочинця покарано, проте адвокат тріумфує, якщо йому вдасться, використовуючи помилки слідчого, домогтися спростування позиції обвинувачення в суді і виправдання підзахисного, навіть винуватого у вчиненні злочину, що, за загальними поняттями, не може вважатися справедливим [14, с. 57; 15, с. 8].

Більше того, своєрідність становища захисту в сенсі доказування з давньоримських часів полягає в тому, що доказувати повинен той, хто стверджує, а не той, хто заперечує, оскільки за природою речей не може бути доказів для заперечення. У будь-якому випадку тягар доказування лежить на обвинувачеві, і обвинуваченому в разі його невинуватості та його захиснику зовсім не обов'язково це доводити, хоча помилково може здатися, що захисник погано виконує свої обов'язки. Тут на повну потужність працює принцип презумпції невинуватості [15, с. 7].

Щодо аналізу функції захисту під кутом зору її моральності можна впевнено зазначити, що відповідність дій захисту та дій когось щодо захисту етичним нормам без сумніву свідчать і про моральність самого судочинства. Важливим мірилом у цьому значенні є формування принципової позиції захисника у кримінальному провадженні та відстоювання її ним. Цілком аксіоматичною стала правова доктрина, що позиція захисника, незважаючи ні на що, не може бути відмінною від позиції підзахисного, оскільки інакше він перетворився б на супротивника довірителя, що є нонсенс. Правова позиція адвоката – це його думка про обвинувачення, точка зору на обставини, що підлягають доказуванню, а також на всі інші правові питання, що виникають під час

розслідування і судового розгляду. Позиція адвоката має бути *правовою*, тобто він не повинен перекручувати норми матеріального права і зневажати правила, приписані нормами процесуального права [16, с. 108; 17, с. 87], але позиція захисника у разі визнання вини невинуватою особою може не співпадати з позицією підзахисного, оскільки, як відомо, істина не завжди співпадає з таким зізнанням.

Однією з важливих передумов ефективного і справедливого кримінального процесу є дотримання принципу змагальності. Тут необхідно зробити два принципових зауваження щодо самого поняття змагальності у кримінальному процесі. По-перше, змагальність слід розглядати в гносеологічному сенсі як співіснування тези й антитези, як взаємодію двох начал у діалектичній боротьбі протилежностей, що становить дійсний шлях до пізнання реального світу, а не як звичайна суперечка представників двох сторін з різними процесуальними інтересами в суді. По-друге, слід розмежовувати поняття правосуддя (судження про право в органах, які забезпечують і здійснюють судовий захист) і судочинство (чинення справ у судах). Тоді матимемо загальні засади правосуддя і змагальність як одна з умов судового пізнання буде провідним принципом усього кримінального процесу, а не лише судового розгляду, слідчий у своїй практичній діяльності буде взірцем реалізації принципу змагальності, з однаковою увагою і старанністю, виявляючи докази обвинувального і виправдувального чину [18, с. 80], а юридичне доказування як *conditiosinequanon* змагальності й диспозитивності буде пронизувати весь процес – від початку кримінального провадження до постановлення вироку. Якщо до цього додати можливість адвоката при здійсненні професійної діяльності збирати відомості про факти, подавати їх слідчому і суду та відстоювати їх доказову цінність, то матимемо високоморальний змагальний процес досягнення об'єктивної істини у правосудді і нам вдасться мінімізувати випадки помилок, якими, на жаль, заповнена наша судова практика.

Наріжним каменем кримінального судочинства виступає презумпція невинуватості, яка має ранг конституційного принципу, котрий є суттєвою гарантією, що захищає особу від сваволі, діє повною мірою і повним обсягом на всіх без винятку стадіях кримінального процесу, спрямована проти хибної практики обґрунтування обвинувачення недостатніми доказами. Схематично презумпція невинуватості полягає в тому, що особа може бути визнана винуватою (названа злочинцем) лише на підставі обвинувального вироку суду, що набрав законної сили. Важко собі уявити моральність ставлення держави до своїх громадян більш високого рівня, особливо в такій гостроконфліктній сфері як боротьба із злочинністю! Переоцінити роль презумпції невинуватості в забезпеченні прав і свобод людини неможливо. Тому викликають щонайменше здивування висловлювання окремих теоретиків процесуального права, що начебто цей принцип дає людині право вважати себе винуватою чи невинуватою, а з формули презумпції невинуватості, закріпленій у нормативних актах, не впливає, хто саме вважає особу невинуватою – сам громадянин, держава, якийсь орган держави, закон чи ще хто-небудь. При цьому наголошено, що цей принцип не узгоджується з

принципом про всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи, оскільки таким чином віддається перевага тільки тим версіям у кримінальному провадженні, які презюмують невинуватість особи [19, с. 32].

Проти таких пасажів просто не існує аргументів! На думку приходить сакраментальне: «Була б людина, а стаття знайдеться!» Начебто тисячоліття високоморальні, освічені і справедливі прошарки цивілізованого людства не сповідували величну етичну доктрину, яку використовували і в законодавстві, і у звичайному спілкуванні: *Infavorem vitae, libertatis et innocentiae omnia praesumuntur*. Усе презюмується на користь життя, свободи і невинності. Панам критикам, мабуть, у дивному сні привиділось, що презумпція невинуватості перешкоджає всебічному, повному і об'єктивному дослідженню обставин кримінального провадження? Або що вона заважає суду ретельно вивчити докази і, *довівши* належним способом і за допомогою належних засобів вину обвинуваченого, постановити щодо нього справедливий обвинувальний вирок? Зовсім навпаки. Саме презумпція невинуватості сприяє повному, всебічному й об'єктивному дослідженню матеріалів кримінального провадження, унеможливує обвинувальний ухил досудового розслідування і не дає змогу постановляти обвинувальний вирок на основі недосконалих, сумнівних, суперечливих доказів. Чи може справедливому правосуддю шкодять вищою мірою мудрі й високоморальні постулати, що випливають з презумпції невинуватості: всякий не усунутий сумнів у доказуванні тлумачиться виключно на користь обвинуваченого, не доведена законним порядком винуватість обвинуваченого є доведеною його невинуватістю, тягар доказування вини обвинуваченого лежить виключно на обвинувачеві, а обвинувачений зовсім не зобов'язаний доводити свою невинуватість?

Презумпція невинуватості в моральному аспекті має бути всеосяжною. Тому заяви правоохоронців, політиків або чиновників про підозри, а тим більше – про чийсь *злочини* є неприпустимими, і особи, які їх виголошують, мають негайно і у примусовому порядку переходити з становища офіційних у стан приватних осіб. Причому негайно, у той самий день, бо цими заявами найгрубішим чином порушується право особи на честь, яке є природним правом і гарантується Конституцією, а також загальнолюдські моральні підвалини спілкування людей і непорушний тисячолітній принцип презумпції невинуватості [15, с. 9].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грошевой Ю. М. Моральность правосудия / Ю. М. Грошевой // *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів*. – Х. ; К. : ЦНТ «Гопак», 2006.
2. Гончаренко В. Г. Принцип науковості як методологія юридичного нормотворення / В. Г. Гончаренко // *Вісник Академії адвокатури України*. – К. : ВЦ ААУ, 2005. – Вип. 3 (4).
3. Ковальчук В. В. Права людини як критерій легітимності державної влади / В. В. Ковальчук // *Наук. записки*. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2004. – Вип. 5. – Серія «Право».

4. Кучинська О. А. Справедливість кримінально-процесуального законодавства в світлі міжнародно-правових актів / О. А. Кучинська // Вісник Академії адвокатури України. – К. : ВЦ ААУ, 2011. – Число 1 (20).
5. Вопленко Н. Н. Социальная справедливость и формы ее выражения в праве / Н. Н. Вопленко // Сов. гос. и право. – 1979. – № 10.
6. Ісмаїлова Л. Б. Співвідношення справедливості, законності і рівності в кримінальному судочинстві / Л. Б. Ісмаїлова // Вісник Академії адвокатури України. – К. : ВЦ ААУ, 2005. – 2 (3).
7. Лукашова Е. А. Право, мораль, личность / Лукашова Е. А. – М. : Юрид. лит., 1986. – 263 с.
8. Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України / Лобойко Л. М. – Дніпропетровськ : Ліра, 2004. – 216 с.
9. Кистяковский А. Ф. Общая часть уголовного судопроизводства / Кистяковский А. Ф. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2005. – 118 с.
10. Зашляпин Л. А. Основы теории эффективной адвокатской деятельности. Прелиминарный аспект / Зашляпин Л. А. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2006. – 568 с.
11. Фаткуллин Ф. Н. Обвинение и защита по уголовным делам / Фаткуллин Ф. Н., Зинатуллин З. З., Аврах Я. С. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – 165 с.
12. Кокорев Л. Д. Этика уголовного процесса / Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Ворон. ун-та, 1993. – 315 с.
13. Почечуева О. С. Особенности этических норм в деятельности адвоката-защитника и представителя в уголовном судопроизводстве / О. С. Почечуева // Вісник Академії адвокатури України. – К. : ВЦ ААУ, 2008. – Число 3 (13).
14. Барщевский М. Ю. Адвокатская этика / Барщевский М. Ю. – Самара : Резоров, 1999. – 282 с.
15. Гончаренко В. Г. Опusprobandів контексті процесуальних функцій і етики спілкування / В. Г. Гончаренко // Вісник Академії адвокатури України. – К. : ВЦ ААУ, 2005. – Вип. 3 (4).
16. Варфоломеева Т. В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника / Варфоломеева Т. В. – К. : Вища шк., 1987. – 152 с.
17. Варфоломеева Т. В. Защита в уголовном судопроизводстве / Варфоломеева Т. В. – К. : Крещатик, 1998. – 204 с.
18. Юрчишин В. М. Реалізація принципу змагальності в кримінальному судочинстві / В. М. Юрчишин // Вісник Академії адвокатури України. – К. : ВЦ ААУ, 2008. – Число 1 (11).
19. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан / Михайленко А. Р. – К. : Юринком Интер, 1999. – 448 с.